

קובץ שפתי כהן

תוספת מזון ממקור לא כשר (א)⁷⁹

מבוא

בתעשיית המזון נעשה שימוש נרחב בתוספות מזון, שאינן חלק ממה שנחשב כמזון עצמו. כדי לתת לריבה או לתרכיז ממיץ פירות מראה מושך עין, יש להוסיף לו צבע, שבדרך כלל אינו נמצא בפרי עצמו. בשנים האחרונות הופסק השימוש בצבע מאכל מלאכותי, והוחל השימוש בצבע האדום המופק מזגנים של ענבים אדומים, הנותרים כפסולת של היין. כדי להפיק גלוקוזה, צריך להשתמש באינזימים, שלפעמים מופקים מקיבות של בהמות טמאות. תוספות המזון ממקור לא כשר מהוות בעיית כשרות חמורה. במאמרים אלה נדון בשאלת אפשרות פיתרון בעיה זו, מתוך ראיית תוספות אלה כחומרים שאינם מזון בעצמם, ומכילא אין בהם איסורי מאכלות.

משלושה צדדים אפשר לבוא ולנסות להתיר תוספות מזון ממקור לא כשר:

א. מאחר שחלקן מופקות בהפקה כימית, תוך כדי כילוי המקור שממנו הן באות, ניתן אולי לראות בהן אפר של מאכל אסור, ולא מאכל אסור בעצמו. אין ספק, שאפר של איסורי אכילה שאינם אסורים גם בהנאה, מותר.

ב. תוך כדי תהליך ההפקה נפסלים חומרים אלה מאכילה. ידוע, שאוכל שנפסל מאכילת אדם, אין בו עוד איסור.

ג. בתהליך ההפקה הכימי משתנים החומרים מצורתם המוכרת שנמצאו בה בטבע. מקובל, שאיסור שנשתנתה צורתו ומהותו, הפך להיות היתר.

אנו נדון בכל אחת מאפשרויות ההיתר הללו במאמר נפרד⁸⁰, וראש לכולן עניין שריפה ואפר.

המחלוקת בדבר אפר הרצנים של סתם יינם של גויים

בשולחן ערוך (יורה דעה סימן קכ"ג סעיף י"ד) איתא:

"החרצנים והזגים של עובדי כוכבים, וכן שמרי יין שלהם, תוך י"ב חודש אסורים בהנאה ולאחר שנים עשר חדש מותרים אפילו באכילה. והני מילי כשתמזין במים תחילה (דהיינו, שלאחר שסילק החרצנים, הזגים או השמרים מן היין, תוסיף להם מים, ומים אלה קיבלו את טעם היין הנמצא בחרצנים, בזגים

⁷⁹ נדפס בדף הקשר של ישיבת 'הר עציון', התשנ"א.
⁸⁰ לצערנו, לא עלה בידנו להציג את המאמר השלישי בסדרה.

קוּבֵץ שִׁפְתֵי כְהֵן

או בשמרים. מים אלה, שקיבלו טעם יין, נקראים תמד. תהליך זה מוציא הרבה מטעם היין שבחרצנים, ולכן הוא תנאי להיתרם לאחר י"ב חודש, אבל אם לא תמדן - אסורים לעולם, אפילו ייבשן בתנור".

הש"ך (שם, ס"ק כ"ז) כתב, שבבית יוסף הובא, שאם שרף את החרצנים, אפילו תוך י"ב חודש - אפרן מותר. הוא מקשה על הלכה זו, מפסק הריב"ש בתשובה (רנ"ה), שאפר סתם יינם אסור בהנאה, משום שדינו כיון נסך שנתנסך בפועל לעבודה זרה. עבודה זרה ותקרובתה אסורה בהנאה אף לאחר שנשרפה, משום "ולא ידבק בידך מאומה מן החרם" (עבודה זרה דף מ"ג ע"ב). מאחר שגם חרצנים של סתם יינם אסורים בהנאה כיון עצמו, כמו שנפסק לעיל, הנה גם אפרם צריך להיות אסור בהנאה.

ב"הגהות דגול מרכבה", לבעל הנודע ביהודה, תמה על הש"ך, משום שלדברי הריב"ש דווקא אפר של דבר שנאסר בעצמו בהנאה, מדין עבודה זרה או תקרובתה, אסור גם הוא בהנאה. אבל חרצנים ושמרים אינם אסורים מחמת עצמם, אלא רק מחמת היין הספוג בהם. שהרי, כאשר עברו י"ב חודש וכלתה מן החרצנים לחלוותיות היין הם מותרים אפילו באכילה! ממילא, כאשר שורפים את החרצנים, ועל ידי השריפה כלתה מהם לחלוותיות היין, והאפר הנשאר הוא רק אפרם של החרצנים עצמם שמעולם לא נאסרו, אין עוד איסור באפר זה.

חרצני היין נאסרו בעצמם מחמת שהם בסים ליין

החתם סופר, בתשובה (חלק יורה דעה, סימן קי"ז) העוסקת בדין שמן המופק מחרצנים (נעסוק בתהליך המבואר שם במאמר השלישי בסדרה זו), מצדיק את דברי הש"ך, ומבאר, שאמנם חרצנים שסולקו מן היין אסורים בעצמם באיסור הנאה, ולא רק מחמת היין הספוג בהם, ולכן אמנם אפרם צריך להיות אסור. מחמת שדבריו בתשובה נאמרו בקיצור נמרץ נבאר אותם כאן.

במסכת עבודה זרה (דף ס"ה ע"א) מסופר על אביו של רב אחא בריה דרב איקא, שהיה מוכר יין לגויים. את היין היה שופך מתוך חביות החרם שהיה נתון בהם, אל נאדות העור של הגויים. מנהג מוכרי היין היה שהחביות כלולות כמכירה ושייכות לקונה היין. אביו של רב אחא בריה דרב איקא היה מעביר את הגויים את מעבר המים, ונוטל בשכרו, בחזרה, את חביות החרם. באו וטענו בפני רבא שמעשה זה אסור, משום שעיסוק המפיק ריוח מקיומו של איסור הנאה - אסור. עיסוק שכזה מכונה בשם: "רוצה בקיומו". היינו, שהעוסק מרוויח מכך שאיסור ההנאה קיים בעולם. כאן הרוויח אביו של רב אחא בריה דרב איקא, מכך שנאדות העור של הגויים, שאסורים בהנאה, התקיימו בשלמותם ולא נבקעו, שהרי אילו היו נבקעים הנאדות, היו הקונים הגויים זקוקים לחביות החרם, כדי להעביר את היין אליהם, ולא היו נותנים אותם בחזרה. השיב להם רבא, שהתנאי עם הקונים הגויים היה שחביות החרם שייכות בכל מקרה למוכר, בין אם יצטרכו להם ובין אם לאו.

וצריך לבאר, מדוע חשבה הגמרא את נאדות העור של הגויים לאיסורי הנאה, עד שאסור יהיה להרוויח מכך שהם קיימים בעולם. אמנם נאדות אלה מחזיקות יין שנאסר מדין סתם

קוּבֵי שֵׁפֵתֵי כְּהֵן

יינם של גויים, משנשפך מחביתו של היהודי אל הנאד. אבל הרי אין היהודי מרוויח מקיומו של היין בעולם, אלא מקיום הנאדות בעולם!?

אלא על כרחך, שהכלי המחזיק את היין, ומהווה בסיס לו, נחשב כחלק מן היין עצמו, ונאסר באיסורו של היין. בדומה לכך נפסק בטור (אורח חיים, סימן ת"ן), שאסור בפסח להשאיל לגוי כלי שיבשל בו חמץ, מפני שרוצה בקיומו של איסור על ידי דבר אחר – שלא יבקע הכלי. החתם סופר מבאר, שאין האיסור מחמת שהיהודי רוצה בקיומו של החמץ עצמו, שהרי אין לו ולחמץ, שמבשל הגוי בכלי, כל שיח ושיג. אלא, שהיהודי רוצה בקיומו של הכלי שלו, שלא יישבר, וכשהכלי מהווה בסיס לחמץ בפסח, שהוא אסור בהנאה, הופך גם הכלי לאיסור הנאה. ממילא, השאלת הכלי לגוי למטרה זו, נחשבת לעיסוק שהתוצאה שלו היא ריווח מקיומו של איסור הנאה – היינו הכלי – בעולם.

סימוכין לרעיון מחודש זה, שבסיס לאיסור הנאה נחשב כאיסור הנאה עצמו, מביא החתם סופר מעניין אחר לגמרי. בפסחים (דף פ"ג ע"א) אמר רב מרי בר אבה א"ר יצחק: "עצמות קדשים ששימשו נותר מטמאות את הידיים". ופירש רש"י, שעצמות שנותר בהן מוח (הנחשב בשר קדשים, שצריך לאוכלו ואסור להותירו, ואם נותר טעון שריפה), ושימשו העצמות בסיס למוח זה – מטמאות את הידיים כנותר עצמו, עליו גזרו חכמים שיטמא את הידיים. הטעם שנותנת הנמרא לכך הוא: הואיל ונעשה בסיס לדבר האסור. מכאן, שבסיס לאיסור נחשב כאיסור עצמו.

כאן יש להוסיף ולומר, שחלוק דין העצמות מדין נאדות היין. מן הנמרא בפסחים מתבאר, שלדעת רבי יצחק נחשבות העצמות לנותר גם לאחר שהוציאו מתוכן את המוח, שנותר בהן מחוץ לזמנו (ברור שאם אכלו את המוח בזמנו כדינו, אין העצמות נחשבות לנותר, כיוון שלא נעשו בסיס לדבר האסור). לעומת זאת, נאדות היין אינן אסורים כשאין בהם יין כלל, שכן נתבאר במסכת עבודה זרה ונפסק בשולחן ערוך (יורה דעה סימן קל"ה), שכאשר מכשירים את כלי היין מבליעת היין האסור הנמצא בהם, אין בהם, בעצמם, עוד איסור הנאה. מה שנוכר בנמרא בעבודה זרה, שיש לנאדות דין איסור הנאה, שאסור שיהיה רוצה בקיומו, הוא רק כאשר הנאדות מכילים את היין בפועל. טעם החילוק הוא פשוט – נאדות היין אינם בסיס טבעי ליין, אין הם קשורים ביין מכריאתו, אלא היין נתון בהם במקרה. לכן, דין בסיס לאיסור הנאה שיש להם, הוא רק כאשר היין מונח בהם. אבל העצמות הן בסיס טבעי למוח מכריאתו. אין המוח נתון בהם במקרה בלבד. לכן, אם נותר המוח שבעצמות, נאסרו העצמות עצמן, גם כאשר לא יהיה בהן מוח.

מכאן, שגם הרצני היין, שהם חלק מכריאת העינב, וממילא מן התוצר המופק ממנו היין – אסורים באיסור עצמי אם נעשו חלק מיין אסור, ולא רק כאשר ספוג בהם היין. לכן אפרם אסור, כאפר תקרובת עבודה זרה, אף שאין הם יין ממש.

מחלוקת הריב"ש והרשב"ץ בדין אלכוהול ואפר יין נסך

הריב"ש בתשובה רנ"ה, שהזכרנו למעלה, נזקק לדין אפר סתם יינם של גויים, משום שרצה לבאר את דין האלכוהול המופק מיין שכזה. מתחילה רצה הריב"ש לדמות את דין האלכוהול לדין אפר, אלא אמר שאין זה היתר של כלום, כיוון שאפר סתם יינם אסור.

קוּבֵן שֵׁפֵתֵי כֹהֵן

בהמשך דבריו סותר הריב"ש את דברי השואל, שרצה להתיר את האלכוהול משום שהוא זיעה בעלמא של יין, ואינו עדיף ממשקה היוצא מן התותים ומן הרימונים, שאין לוקין עליו משום ערלה, כיוון שאינו עצם הפרי אלא זיעה בעלמא (פסחים דף כ"ד ע"ב). הריב"ש כותב, שתזיק, הנוצר על ידי עיבוי ואידוי, אינו נחשב לזיעה בעלמא, אלא לנוזל עצמו, כמו ששינונו בפרק שני של מסכת מכשירין, וכמו שנפסק ברמב"ם (הלכות טומאת אוכלין פ"ו, ה"ב), שהעשן העולה מן החמין, כמשקה הוא חשוב.

צירוף הטעמים לאיסור, אותם הזכיר הריב"ש, מעורר קצת תמיהה. שכן, אחרי שכתב שאין להתיר את האלכוהול מחמת שהוא אפר, כיוון שאפר סתם יינם אסור, מה היה לו עוד לכתוב שהאלכוהול נחשב לחלק מעצם היין? בשו"ת אחיעזר (חלק יורה דעה סימן י"א) הביא דעת ה"משכנות יעקב", שהטעם העיקרי לאסור הוא באמת משום שאפר סתם יינם אסור. לגבי סתם יינם של גויים בזמן הזה, נפסק בהגהות הרמ"א (סימן קכ"ג סעיף א'), שאינו אסור בהנאה, מחמת שאינו שכיח שהגויים מנסכים יין לעבודה זרה, והרי הוא כאיסור אכילה רגיל. ממילא, אין עוד באפרו איסור יותר מאפר סתם איסורי אכילה, שוודאי מותר. ולכן, מסיק האחיעזר, אולי על כך סמכו המתירים אלכוהול מיינם של גויים בזמן הזה. אלא שעדיין קשה, שכן הרמ"א, שכתב שסתם יינם של גויים בזמן הזה מותר בהנאה, לא הגיה כלום על דברי המחבר בסעיף כ"ד, שאסר אלכוהול מיינן של גויים (בלשון פוסקי ספרד נקרא האלכוהול: אגוא"ה ארדיינטי, שפירושו מים שרופים).

הרשב"ץ בתשובה (חלק ג' סימן רצ"א) תמה, איך יעלה על הדעת בכלל לדמות אלכוהול לאפר, שהרי האלכוהול ראוי לשתייה, לרפואה ולתענוג, ולכן הוא בגדר יין מבושל ולא בגדר אפר. לדעתו, יתכן שהנסיון להתיר את האלכוהול מדין אפר, נבע משמו בכמה שפות יין שרוף או מים שרופים ולא מגדר מציאותי או הלכתי.

ונראה לומר, שהריב"ש והרשב"ץ חלוקים בהגדרת אפר. שהרי, אפר איסורים סתם מותר באכילה והנאה, אלא אם כן הוא אפר עבודה זרה ותקרובתה, או אפרם של איסורי הנאה הנקברים. שריפה היא כילוי גמור של האיסור הנשרף, וממילא אין עוד איסור באפר. אלא שישנם שני הסברים במהות היתרו של האפר, כדי ללמוד ממנו לדברים שאינם ממש אפר, אלא שהם מוצרים שנתהוו מן הדבר האסור.

לדעת הריב"ש, עיקרו של דין אפר הוא במה שהאיסור נתכלה וחלך לו, והאפר הוא פנים חדשות שבאו לכאן. מתוך כך אפשר היה להסיק, שהאלכוהול, שנוצר תוך כדי אידוי היין ואיבודו מן העולם, שאין לו את מראה היין או את טעמו, וממילא הוא פנים חדשות, יש לו דין אפר. לכן נראה שהריב"ש השיב שתי תשובות בדבר. האחת, שאין היתר לאפר סתם יינם, כפי שאין היתר לאפר עבודה זרה ותקרובתה. השנייה, שאמנם אין כאן דין פנים חדשות, וגם לא דין זיעה, כיוון שהאלכוהול נידון כחלק מן היין עצמו, שהרי העשן העולה מן החמין כמשקה הוא חשוב.

לעומת זאת, הרשב"ץ אינו תולה דין אפר בדין פנים חדשות. לדעתו, לא שייך להגדיר אפר, כשלעצמו, כפנים חדשות, כיוון שסוף סוף בא מן האיסור עצמו. לדעתו נראה, שאפר מותר כיוון שעצם האיסור נתכלה, והאפר הוא רק שארית זניחה מן האיסור. לכן, בכל מקום שהשארית היא אמנם זניחה, היא נידונה כדין אפר. אבל האלכוהול, שאי

קוּבֵץ שִׁפְתֵי כֹהֵן

אפשר בשום פנים לראות אותו כשארית זניחה של היין שנתכלה, פשיטא שנידון כחלק מן היין עצמו, ואין צורך לאיסור של תקרובת עבודה זרה, או לדין עשן היוצא מן החמין.

ונראה לומר, שהמחלוקת בין הריב"ש לרשב"ץ היא מחלוקת עקרונית בדין ניתוק חומר ממקורו האסור. לדעת הריב"ש, החומר מנותק ממקורו כאשר אין לו את תכונותיו היסודיות, המקוריות של האיסור, ואין גם סיבה לדון אותו כחלק מן האיסור. לדעת הרשב"ץ, מנותק החומר ממקורו רק כאשר הוא נחשב כשארית זניחה של המקור הזה.

המחלוקת הנובעת מדין אפר, בדין איסור החרצנים

הרשב"ץ, בתשובה האמורה, כתב בפירוש כדברי הדגול מרבכה, שחלק על הש"ך:

וְאֵף עַל פִּי שֶׁהָאֲשִׁירָה שֶׁנִּשְׂרְפָה הִיא אֲסוּרָה, כְּדָאֲמַרִּינָן בְּתַמּוּרָה (לד.), אֲפִילוּ חֲבֵי הַחֲרָצִנִּים וְהַזִּגִּים הֵם מוֹתְרִים יָבֵשִׁים. לְפִי שֶׁהָאֲשִׁירָה עֲצֻמָּה אֲסוּרָה, וְאֲפִילוּ נִשְׂרְפָה לֹא פָקַע אִיסוּרָא מִיָּנִיחָה, אֲבָל הַחֲרָצִנִּים וְהַזִּגִּים לֹא מִפְּנֵי עֲצֻמָּתָם הֵם אֲסוּרִים, אֲלֵא מִפְּנֵי לַחְלוּחִית הֵי יִין הָאֲסוּר. וּבִשְׂכֻלָּה הַלְּחֻחִית לֹא נִשְׂאָר בָּהֶם אִיסוּר."

כאן יש להקדים ולומר, שלמרות שאפר עבודה זרה ותקרובתה אסורים, יש להיתר הכללי של אפר מאכלות אסורות מקום לחול גם בענייני יין נסך. בכל מקום שיש תקרובת עבודה זרה ממש, אפרה באמת אסור. אבל בכל מקום שאין כאן תקרובת במציאות, אלא רק דבר הנידון כתקרובת, מחמת שייכותו אליה, אפרו מותר. הסיבה לכך היא, שברגע שנותק הקשר שבין התקרובת לדבר שנאסר מחמת השייכות אליה, הרי יש להתירו, ומהות דין אפר היא הניתוק בין האפר לבין החומר שממנו בא.

חרצני יין נסך אסורים מחמת שייכותם ליין. לדעת הש"ך יש בהם איסור עצמי, ולפי ביאורו של החתם סופר איסור זה נובע מהיותם של החרצנים בסים לעינב וחלק מעצם היין. ולכאורה תמוה, מדוע כאשר מתייבשים החרצנים הם נעשים היתר גמור. אלא ברור, שחרצנים אינם יין ממש, ורק נידונים כיוון בגדרי ההלכה. כל זמן שאפשר לדון אותם כמאכל כל דהוא, ויש בהם איזו לחלוחית, יש להם דמיון ליין, שהרי יין הוא מן המאכלות האסורים. אבל, כשכלתה הלחלוחית שבהם, ולא שייך עוד לדון אותם כמאכל, הנה פנים חדשות באו לכאן, נותק הדמיון שיש להם עם היין, והם מותרים. עם זאת, כאשר יש בהם לחלוחית, הם נידונים כיוון עצמו, ואפרם אסור.

אבל הרשב"ץ חייב לומר, שאין איסור עצמי בחרצנים, כיוון שאם היה איסור כזה, כדברי הש"ך והחתם סופר, לא יתכן שהיה מותר לאחר שהחרצנים יתייבשו. כדי לנתק איסור ממקורו, צריך, לדעת הרשב"ץ, שהשארית ממנו תהיה זניחה ביחס לאיסור עצמו. הרי כל בר דעת יבין, שחרצנים יבשים אינם זניחים ביחס לחרצנים לחים, אם החרצנים בעצמם הם אסורים. ממילא, לא נוכל לדון בחרצנים יבשים שאין להם שייכות עם החרצנים הלחים האסורים. לפיכך, על כרחינו להסיק מהיתר החרצנים היבשים, שאיסור החרצנים

קוּבֵץ שִׁפְתֵי בְּהֵן

הוא רק מחמת היין שבהם, ולכן כשכלה היין אין בהם עוד איסור. מכאן יש אמנם להסיק, שאפר החרצנים מותר באכילה והנאה, כדברי הדגול מרבכה.

נמצא, ששאלת היותם של החרצנים והזגים אסורים באיסור עצמי תלויה במחלוקת הריב"ש והרשב"ץ בדין אפר. לדעת הריב"ש יצא, שהחרצנים והזגים אסורים באיסור עצמי, אף שאין בהם יין, כל עוד יש בהם לחלוחית והם נחשבים כדבר מאכל, ולא כפנים חדשות. ולדעת הרשב"ץ אין איסור עצמי בחרצנים והזגים, והם אסורים רק כל עוד יש בהם לחלוחית מן היין האוסרם.

לפי זה, תהיה שאלת כשרות הצבע האדום, המופק מזגים שהוצאו מן היין ביקבים של נוכרים, תלויה במחלוקת זו. בצבע אין כל יין, ולכן, לפי דעת הרשב"ץ נראה, שאין כאן איסור. אבל לדעת הריב"ש, וכפי שפסקו הש"ך והחתם סופר, הרי לא שייך לומר שיש כאן פנים חדשות ביחס לזגים, כיוון שהצבע האדום הוא חלק מן הזגים להדיא, ולכן יש לאוסרו.